

NOTES

- (1) Una primera versió d'aquesta part ha estat publicada recentment: ARASA, 1986 b.
- (2) ESCOLANO, 1611, col. 684; VALCÁRCEL, 1852, pàg. 37, núm. 67, lám. 7; MIRALLES, 1868, pàg. 36; CIL II 4053; SARTHOU, s/a., pàg. 692; BAYERRI, 1948, pàgs. 675 i 696; FLETCHER I ALCÁCER, 1955, pàg. 341, núm. XLVIII; ILER 4055-5219; SELC 60; ALFÖLDY, 1977 a, pàg. 16, núm. 1; i EIXARCH, 1980, pàg. 17.
- (3) ALFÖLDY, 1977 b. El nom del primer difunt coincideix amb el de *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus*, ric ciutadà que acomplí càrrecs municipals en aquesta ciutat i erigi el seu fòrum en època augustia. L'existència de lligams familiars entre ambdós personatges és difícil però possible: com que el forcallà visqué cap a un segle després que el saguntí, aquell podria haver estat un descendent d'aquest; vegeu al respecte: ALFÖLDY, 1977 b, pàgs. 44-45, nota 43.
- (4) ELST, pàg. 429.
- (5) SERRA, 1958, pàgs. 5-6; IDEM, 1966, pàgs. 29-30; SELC 59; ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 16, núm. 2; i EIXARCH, 1980, pàg. 17.
- (6) ELST pàg. 424, en cita nou casos a *Saguntum* i el seu territori.
- (7) CIL II 4066 = ILER 4934.
- (8) CIL II 3034.
- (9) ARASA I VICENT, 1979, pàg. 294, lám. III, reproduït també en: ARASA, 1983 e.
- (10) Dels 56 *Hispani* recollits al CIL, 17 han estat documentats en Hispània; vegeu al respecte: KAJANTO, 1965, pàg. 199.
- (11) CIL IX 733; vegeu més endavant la nota 203.
- (12) ALBERTINI, 1918-19, pàg. 327-328, núm. 16.
- (13) ELST 75 i 159.
- (14) CIL II 3984 = SELC 112 = ELST II.
- (15) CIL II 3839 = ELST 40.
- (16) Sobre l'epigrafia de *Dertosa* vegeu un aplec actualitzat en: MAYER I RODÀ, 1985.
- (17) Sobre criteris de datació, per a *Tarraco* i en general per a la part meridional del Convent Tarraconense, vegeu: RIT pàg. 470 i ss.; per a *Saguntum*, també vàlids en general per a bona part de les comarques septentrionals del País Valencià, vegeu: ELST pàg. 329 i ss.
- (18) BEUTER, 1538, f. XLVIII. Els paràgrafs que apareixen entre parèntesis són meus.
- (19) BEUTER, 1604, pàg. 3. La primera edició en castellà de la primera part de la *Crònica*, segona edició de l'obra en realitat, es publicà l'any 1546; la segona, en 1551; la primera part fou reimpressa en 1563, i ambdues ho tornaren a ser en 1604. Aquesta edició és, per tant, la quarta de la primera part. La segona no fou publicada mai en català, i la tercera no arribà mai a publicar-se. Per a la versió castellana, P. A. Beuter refongué i corregí el text original en català. Un tal Alfons d'Ullosa traduí ambdues parts a l'italià, imprimint-les a Venècia l'any 1556. Sobre la vida i l'obra de P. A. Beuter, vegeu la *Nota preliminar* de J. Fuster a l'edició facsímil de 1971, i la *Introducció* de E. Iborra a la reedició de 1982.
- (20) AGUSTIN, s/a., f. 31. El manuscrit núm. 858 de la Biblioteca Universitària de Barcelona ha estat considerat fins fa pocs anys com anònim. Així apareix en: MIQUEL, 1958, pàg. 400, on consta com del segle XVIII. Tanmateix, ja E. Hübner, en CIL II, pàg. XV, el cita com original d'aquest autor, cosa per la qual cal datar-lo en el segle XVI. Vegeu al respecte: MAYER, 1977, pàgs. 890-891. Sobre la biografia d'aquest gran humanista, vegeu: RIVERO, 1945; i ZULUETA, 1946.
- (21) La inscripció degué ser arrellegada als *corpora* epigràfics de l'època pel seu caràcter votiu i, sobre tot, per contenir una referència a un emperador, tot i que la interpretació fos incorrecta. Es tracta d'autors citats per E. Hübner, la majoria dels quals no arribaria a veure mai directament la inscripció. No he pogut consultar les obres de I. Strada i S. V. Pighi, ni el manuscrit de V. Justinià. S. V. Pighi diu que la inscripció procedeix de València, possiblement al·ludint al Regne; els altres dos autors donen Morella com a lloc de conservació.
- (22) GRUTER, 1602, pàg. XIX: "*Morelli Hispan. in iaspide*". L'afegit de la paraula *temporum* i la restitució idealitzada deuen ser collita pròpia.
- (23) ESCOLANO, 1611, col. 688. El text que reproduïx és el mateix que publica P. A. Beuter. Més endavant afegeix (col. 707): "Su antigüedad (d'Ares del Maestre) la fundan los nuestros en su nombre: porque el sonido, le tienen por de tiempo de Romanos, y que se le devieron dar en razón de algunas famosas Aras y Altares, que en aquel cabeço dedicaron a sus falsos dioses: como parece por las muchas

pedras y Aras, que el mesmo Rey Don Jaime refiere en su historia, haverse hallado en esta villa, el dia que fue ganada por los nuestros: y se lo dixo assi un ingeniero Italiano que yva en el campo. Destas Aras, dize Beuter, que seria la que agora jaze en una alqueria de Morella, dedicada al Emperador Marco Aurelio Antonino”. La referència a la inscripció també apareix en la segona edició de la seua obra, a càrrec de J. B. PERALES, 1879, II, pàg. 300.

- (24) ROSSELLÓ, s/a., f. 177. Aquest manuscrit és anterior a 1716, any en què morí el seu autor. Sobre la seua vida, vegeu: SEGURA, 1868, II, pàg. 154-156. Al marge d'aquest full hi ha unes anotacions amb la lletra de J. Segura —segons indicació de M. Milian— en què afegeix que la casa on estava l'Aula de Gramàtica fou comprada per J. Piquer.
- (25) MURATORI, 1739, pàg. IX, núm. 4.
- (26) El Comte de Lumiares estigué en El Forcall el dia 15 de setembre d'aquell any. Resulta estrany que no cite la nostra inscripció, que podia conèixer per les obres de P. A. Beuter i G. Escolano, i que per aquell temps ja es trobava a La Casa de l'Estudi. De tota la comarca d'Els Ports, l'única inscripció llatina que cita és CIL II 4053.
- (27) MASDEU, 1820, pàg. 1375.
- (28) CEÁN, 1832, pàg. 95: “(...) en una alqueria (...) una lápida con esta dedicación, en parte gastada”.
- (29) CIL II 4052, pàg. 534.
- (30) SEGURA, 1868, I, pàgs. 116-117. Sobre les notícies arqueològiques de J. Segura, vegeu, en general: ARASA, 1983-84, pàgs. 7-10.
- (31) SEGURA, 1868, II, pàgs. 351-352. J. Segura atribueix ambdues inscripcions a l'emperador Marc Aureli, tot i que en parlar de la primera diu que és de l'emperador “Antonino”, i les utilitza, amb dues monedes trobades prop del Mas de Beltrol (Morella) —una de les quals era precisament d'aquest emperador— com a testimoni de què Morella es va fortificar al seu temps amb una sèrie de castells o fortins avançats, dos dels quals es trobarien a La Vespa i El Mas de Beltrol.
- (32) MIRALLES, 1868, pàg. 37.
- (33) MUNDINA, 1873, pàg. 395: “En una casa de los herederos de D. Juan Piquer se conserva colocada en una de sus paredes, una lápida dedicada al emperador Marco Aurelio: esta fue colocada en este sitio cuando se renovó el edificio para que no quedara sepultada en sitio donde no pudiera apreciarse su importancia histórica”.
- (34) FERRER, 1876 b.
- (35) MIRALLES, 1902, pàg. 657.
- (36) SARTHOU, s/a., pàgs. 656-657. Contradictòriament, més endavant, a la pàgina 672, la cita com a procedent d'Ares del Maestre, seguint l'edició de 1604 de la *Crònica* de P. A. Beuter, amb la qual cosa cita en realitat tres vegades la mateixa inscripció, cadascuna amb una procedència diferent.
- (37) PEETERS, 1937, pàg. 882.
- (38) FLETCHER I ALCÁCER, 1955, pàgs. 346-347, núm. LXXV-LXXVI: “Llamamos la atención sobre la semejanza de estas dos lápidas y la confusión que existe sobre el lugar de hallazgo de la primera” (la citada per P. A. Beuter).
- (39) ORTÍ, 1971, pàgs. 12 i 14. En una edició posterior, de 1979, pàg. 15-16, afegeix que la inscripció és testimoni del culte a Júpiter en Morella.
- (40) ILER 96 i 5219.
- (41) SELC 90.
- (42) ALFÖLDY, 1977 b.
- (43) EIXARCH, 1980, pàg. 20 i ss.; aplegat també en: IDEM, 1982, pàg. 73 i ss.
- (44) VÁZQUEZ, 1984, pàg. 166, núm. 28.
- (45) EIXARCH, 1968; i IDEM, 1980, pàgs. 11-12 i 23.
- (46) Respectant la restitució proposada per G. Alföldy, s'ha introduït en el text alguna matisació sobre la conservació d'algunes lletres, i s'ha afegit el títol *P(ater) P(atriciae)* a la cinquena línia, on queda un espai entre el títol *Augusti* i el terme *respublica* en què s'hi veuen quatre àstils verticals, el darrer dels quals correspon a una P; també, a la línia set, hi ha un espai en què no pot llegir-se res, tot just davant la paraula *aram*, on P. A. Beuter situava el demostratiu *hanc*, enmig del qual s'hi veu una interpunció, cosa que obvia la possibilitat que hi hagués una fórmula del tipus *ex d(ecret) d(ecurionum)*.
- (47) PEETERS, 1936; i IDEM, 1937, amb tota la documentació epigràfica.
- (48) VÁZQUEZ, 1984.
- (49) Aquest apel·latiu, igual que altres com *Victor*, *Depulsor*, *Salutor*, etc., sol aparèixer normalment en

- darrer lloc; vegeu un exemple en CIL II 1164: *I(ovi) O(ptimi) M(aximi) Conservatori... (Hispalis)*; coneixem algun cas en què, contràriament, apareix davant: *I(ovi) Conservatori O(ptimi) M(aximi)... (Urso)*: EE, 2, 313.
- (50) Un dels pocs casos en què el dedicant és una comunitat —també una *respublica*— apareix en ILER 46: *Iovi Optimo / Maximo / r(es) p(ublica) / Begastresi / um restituit* (Cehegín, Murcia), amb un sentit certament diferent al de la nostra inscripció.
- (51) VÁZQUEZ, 1977, pàgs. 23-26; i IDEM, 1984, Quadre 9.
- (52) Vegeu un exemple de *damnatio memoriae* del nom d'Heliogàbal en RIT 84.
- (53) CAGNAT, 1914, pàg. 209. En general, sobre el nom i títols de Caracal.la, vegeu: PIR 1, III, 321.
- (54) ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 42, notes 16 i 17, amb bibliografia sobre la vida de Caracal.la. Fonamental per al coneixement de la biografia d'aquest emperador és l'obra de Dió Cassi. Sobre la mort de Geta, vegeu: CAGNAT, 1914, pàg. 211, amb la tradicional data de Febrer de l'any 212. Posteriorment s'ha fixat a les acaballes del 211; vegeu al respecte: ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 11.
- (55) Sobre *Iuppiter Conservator* i Caracal.la, vegeu: MARTÍN, 1982, pàgs. 400-405.
- (56) BMC, V, pàgs. 193-212; i RIC, IV, I, pàgs. 86 i 258. Aquesta dedicatòria apareix abans en monedes de Domicià, qui va edificar un temple dedicat a *Iuppiter Conservator*: "*Domitianus, ...ac potiente rerum patre, disiecto aeditui contubernio, modicum sacellum Iovi Conservatori aramque posuit casus suos in marmore expressam*". (TÀCIT, *Hist.*, III, 74).
- (57) Vegeu una llista de les localitats hispàniques que apareixen designades com a *respublica* en CIL II pàg. 1161.
- (58) D'ORS, 1953, pàg. 142.
- (59) LANGHAMMER, 1973, pàg. 10, nota 51.
- (60) MÓCSY, 1962, amb bibliografia referida als aspectes jurídics del tema.
- (61) GASCOU, 1979.
- (62) LASSÈRE, 1977, pàg. 573.
- (63) Segueix fonamentalment el treball de H. GALSTERER, 1971. Amb posterioritat a l'edició del CIL han seguit apareixent inscripcions votives i honorífiques en les quals trobem aquest terme, majoritàriament procedents de la Bètica i datables en el segle III; vegeu, per exemple: CANTO, 1974, pàgs. 227-228, dedicada a Júlia Doma, dona de Septimi Sever (198-210), per una *resp(ublica) Vlisitana*; ALVAR, 1979-80, pàgs. 242-244, dedicada a Caracal.la deificat, pare de Sever Alexandre, durant el regnat d'aquest (222-235), per una *resp(ublica) Tutugitanorum*; i LÁZARO, 1980, núm. 46, dedicada a Caracal.la l'any 198 per una *resp(ublica) M(urgitana)*.
- (64) MÓCSY, 1962, pàgs. 371 i 376, on indica que sota els Sevèrs aquesta és una forma comuna de designar els municipis.
- (65) PEREIRA, 1983, pàg. 184 i ss., on s'al.ludeix al cas de la *respublica Interamniensis*. A Gallaecia, amb la donació del *ius Latii*, les noves comunitats s'organitzen tant a partir d'alguns dels nuclis existents a l'interior d'una *civitas* com a partir de la mateixa *civitas* indígena, sense que el fet urbà siga un factor determinant.
- (66) Un dels pocs casos en què trobem una doble denominació d'una comunitat a la mateixa inscripció apareix en CIL II 1572, ja citat per A. Mócsy, on una mateixa localitat, *Ipsca*, dedica una inscripció com a *resp(ublica) contrib(uta) Ipsc(ensis)* a una dona que havia estat *sacerdoti in municipio* [*contri-buto*] *Ipsc(ensi)*.
- (67) En efecte, ho podem veure en alguns casos de *fundi, pagi, vici, castella* i *fora*: *fundus Baianus* i *pagus Olbensis* (CIL II 5407); *pagus Carbulensis* (CIL II 2322); *vicus Ausonensis* (CIL II 987); *vicus Baedorus* (CIL II 365); *castellum Berense* (CIL II 5353); *castellum Meidunium* (CIL II 2520); *castellum Cisellum* (CIL II 5320), etc.
- (68) MÓCSY, 1962, pàgs. 375-376.
- (69) Podem afegir els tres casos citats abans a la nota 63, corresponents, respectivament, als regnats de Septimi Sever, Caracal.la i Sever Alexandre.
- (70) El primer cas el podem veure en els següents exemples: *respublica Emerit(ensis)* (CIL II 484); *resp(ublica) Gerund(ensis)* (CIL II 4620); *resp(ublica) Hispal(ensis)* (CIL II 1171); *respublica Barcinonensis* (CIL II 4514), etc. Quant al segon: *resp(ublica) Aratispitana* (CIL II 2055); *respub(lica) Astig(itana)* (CIL II 1472); *resp(ublica) Cartimitan(a)* (CIL II 1957); *r(esp)ublica Dertos(ana)* (CIL II 4057), etc. Aparentment, la utilització d'una o altra possibilitat no respon a cap criteri, essent, per tant, indiferent.
- (71) PTOLEMEU, II, 6, 62. Vegeu l'edició de C. Müller, 1883, pàgs. 184-186.

- (72) Els fragments d'Hecateu, en aquesta part referida a Europa, es conserven citats per Esteve de Bizanci, autor que escriu en el segle VI; la part referida a Hispània apareix en el fragment 16.
- (73) FHA, I, pàg. 188; i SCHULTEN, 1963, pàgs. 35-36. Sobre el mateix, vegeu també: FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 116-117; i JACOB, 1985, pàg. 28, nota 42.
- (74) És el cas de: BETÍ, 1924, pàg. 279, qui situa aquesta localitat en Onda.
- (75) FLETCHER, 1980, pàg. 65, núms. IIB-21 i IIB 24.
- (76) ALBERTOS, 1966, pàgs. 298-299. Sobre aquestes bases, les diferències vocàliques que trobem entre la forma *Lesera* que apareix en la inscripció CIL II 4052, i la forma *Lassira/Lessira* recollida a l'obra de Ptolemeu no poden considerar-se significatives.
- (77) CIL II 2900; SCHULTEN, 1963, pàg. 36; i ALBERTOS, 1966, pàg. 130.
- (78) CIL II 3852 = ELST 46; i ALBERTOS, 1966, pàg. 130.
- (79) FATÀS, 1980, pàg. 92.
- (80) ALBERTOS, 1966, pàg. 130.
- (81) HUBSCHMID, 1960, pàg. 489; i ALBERTOS, 1966, pàg. 130.
- (82) Vegeu unes consideracions generals sobre el tema en: ARASA, 1986, pàgs. 188-191.
- (83) En aquesta línia, vegeu ja un plantejament general en: BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 314.
- (84) Una reconstrucció general de la Península Ibèrica, elaborada a partir de les dades de Ptolemeu, de la qual s'ha pres l'ampliació que ací presentem, pot veure's en: TOVAR I BLÁZQUEZ, 1975. En particular, sobre el litoral edetà i els accidents geogràfics i localitats ilercaones, vegeu els comentaris de: FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 118-124.
- (85) Recordem ací, a títol d'exemples, el cas de la mateixa *Lesera*, reduïda per molt de temps al poble de Lécera (Zaragoza) per raons d'homofonia: GALIAY, 1946, pàg. 72; i encara: BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 398. I també el de *Biscargis*, reduïda per homofonia amb l'hidrònim Bergantes en una primera època a Morella i, a partir del descobriment de La Moleta en 1876, en aquest jaciment: ARASA, 1983-84, pàgs. 10-12, amb una síntesi sobre el tema.
- (86) Un resum sobre les diferents identificacions d'aquestes localitats ilercaones pot consultar-se en: FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 123-124.
- (87) FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 118-120.
- (88) BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 319, ja assenyalen aquest problema. Crec, tanmateix, que no hi ha una altra possibilitat que atribuir aquesta localització incorrecta a un més dels nombrosos errors que conté l'obra del geògraf, ja que l'evidència epigràfica demostra quina era la veritable localització de *Lesera*, possiblement la ciutat més meridional de les de l'antic territori ilercaó.
- (89) ITINERARI D'ANTONÍ, 446, 8 - 448, 1. Com ja assenyala ROLDÁN, 1975, pàg. 94, es tracta d'un dels recorreguts més difícils de l'itinerari, que des de les fonts del Riu Guadiana i per les províncies d'Albacete i Cuenca portava a *Caesaraugusta*.
- (90) Aquest itinerari degué ser redactat al segle VII a partir de dades del segle IV; vegeu: FUNAIOLI, *Ravennas Geographus*, RE, 2, 1, pàgs. 305-310. Sobre la seua contaminació amb textos d'època islàmica, vegeu les interessants aportacions de: LLOBREGAT, 1983, pàgs. 225-227.
- (91) ANÒNIM DE RÀVENNA, IV, 43, 20-25. ROLDÁN, 1975, pàg. 126, apunta com es tracta de camins que enllacen *Caesaraugusta* amb la costa en direcció SE, fins a la Via Augusta.
- (92) TÀBULA PEUTINGERIANA, 174-175, fig. 47.
- (93) Sobre els problemes de la seua identificació en base a la "Tàbula Contrebiensis", vegeu: FATÀS, 1981.
- (94) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 417.
- (95) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 414; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 317; i SANCHO, 1981, pàg. 69. GALIAY, 1946, pàg. 72, la redueix a La Puebla de Híjar.
- (96) ERZ 34 (Sofuentes): *Bucco Ilv(ir) / Sextus Adansis f(ilius) / arsitanus / h(ic) s(itus) e(st)*.
- (97) Vegeu, en aquesta línia: BELTRÁN LLORIS, 1977, pàgs. 174-175. Sobre la base d'acceptar l'origo arsità de *Bucco*, L. Sancho i F. Beltrán plantegen la possibilitat que aquest podria haver estat magistrat de la mateixa *Celsa*: BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 317; i SANCHO, 1981, pàg. 112.
- (98) ROLDÁN, 1975, pàg. 260; i BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 417.
- (99) La forma *Lintibilin* que apareix a l'Anònim de Ràvena sembla una corrupció del topònim *Intibill*, estació citada per la resta d'itineraris, i així ha estat acceptat generalment; vegeu al respecte: ROLDÁN, 1975, pàg. 243; i ITINERARI D'ANTONÍ, 399, 5, amb la forma original. Sobre aquest topònim pre-romà, vegeu: ARASA I VICENT, 1981, pàg. 25.

- (100) En els itineraris hispànics coneixem diversos casos d'inflexions repentines i aparentment injustificades de vies que, sens dubte, degueren continuar llur traçat en la direcció original, i que deuen correspondre a encruaments, amb trams omesos. És el cas, per exemple, de la via *Tarracone-Osca*, la qual, després de seguir un traçat regular cap al NW, gira bruscament després d'aquesta ciutat cap al SW per a dirigir-se a *Caesaraugusta*; possiblement aquesta via degué seguir des d'*Osca* cap al NW, fins abastar una altra que des de la colònia de L'Ebre es dirigiria cap al *Summo Pyrenaeo*, però aquest tram ha estat ignorat pels itineraris; vegeu un mapa de la xarxa viària aragonesa en: MAGALLÓN (AAA), 1980, pàg. 167.
- (101) El traçat d'aquesta via resulta encara molt controvertit. Sobre els diferents intents d'estudi, vegeu principalment: COELLO, 1894; BLÁZQUEZ I BLÁZQUEZ, 1921; IDEM, 1923; CORCHADO, 1969; i ABASCAL, 1982, pàgs. 66-76. No veig cap raó per a portar el traçat d'aquesta via per *Bilbilis*, tal i com proposa aquest darrer autor, car l'Itinerari d'Antoní res no diu sobre això. Situar *Sermóna* en les proximitats d'Hinojosa (Guadalajara), quan l'Itinerari especifica que aquesta estació es trobava a 28 milles de *Caesaraugusta*, uns 42 km., em sembla exagerat. Resta pendent el problema de perquè no apareix l'estació de *Contrebia* en aquesta via si realment compartia amb la de *Saguntum* un primer tram, una vegada rebutjada la solució proposada per K. Miller per la reducció d'aquella al Cabezo de las Minas (Botorrita).
- (102) Resulta d'interès la solució proposada per: BURILLO (AAA), 1980, pàg. 165, amb un tram de via que s'estén entre El Puente Almada, sobre el Huerva, i el Jiloca, per on seguiria la via que de *Bilbilis* anava cap a la costa. GALIAY, 1946, pàg. 23, creu que aquesta via entrava en Aragó pel Sud de la província de Teruel; en aquesta mateixa línia, vegeu: MAGALLÓN (AAA), 1980, pàg. 167. ALMAGRO, 1952, pàg. 183, creu que aquesta via aniria per Calamocha, que identifica amb *Albonica*, i continuaria per Molina de Aragón.
- (103) La data de la seua destrucció s'establia, com en el cas d'*Azaila*, cap als anys 49-48: BELTRÁN MARTÍNEZ, 1982, pàg. 355. La revisió dels materials d'aquella ciutat ha permès establir una nova cronologia final per a diversos jaciments de la vall de l'Ebre: BELTRÁN LLORIS, 1984.
- (104) CHEVALIER, 1972, pàg. 213, assenyalava com un hàbitat exterior, un *oppidum* indígena per exemple, pogué haver estat l'origen d'una estació, sobretot quan aquesta conserva un topònim pre-romà.
- (105) FATÁS, 1980, pàg. 53.
- (106) BURILLO, 1979, pàg. 37.
- (107) En general, vegeu: LOSTAL, 1980, pàgs. 184-185, amb la bibliografia anterior.
- (108) LOSTAL, 1980, pàgs. 160-161.
- (109) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 33-80, amb els resultats de les excavacions de 1927-28. L'any 1979 es van reprendre les excavacions: MARCO, 1980; IDEM, 1983; i IDEM, 1985, els resultats de les quals sembla que no permeten portar la seua cronologia més enllà del segle II d. E.
- (110) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 83-135; LOSTAL, 1980, pàgs. 161-162; i ATRIÁN *et alii*, 1980, pàgs. 90-92; sembla que la seua cronologia no passa del segle I d. E.
- (111) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 398.
- (112) BOSCH, 1913-14, pàg. 201.
- (113) BURILLO, 1976, on proposava la seua identificació amb *Segeda*, *oppidum* dels Belos. Sobre les darreres excavacions, vegeu: BURILLO, 1981, on s'indica el seu abandonament en època de Claudi-Neró.
- (114) CEÁN, 1832, pàgs. 68-69; GALIAY, 1946, pàg. 61; LOSTAL, 1980, pàg. 214; i CASTELLANO, 1981. Aquesta conducció d'aigua s'estén al llarg dels termes municipals d'Albarracín, Gea i Cella, i ha estat recentment estudiada. A Cella coneixem també una inscripció llatina: FATÁS, 1977, pàgs. 23-24. A principis del present any 1986 ha estat publicada en la premsa terolenca la notícia de la troballa de restes arqueològiques d'època romana en el mateix casc urbà del poble.
- (115) CIL II 4916. LABAÑA, 1895, pàg. 148, pensa que podria tractar-se del pedestal d'una estàtua dedicada a l'emperador Claudi, datable entre els anys 41-42; sobre el mateix, també: GALIAY, 1946, pàg. 208. FATÁS, 1977, pàgs. 24-25, assenyalava la possibilitat que es tracte d'una dedicatòria a l'emperador Neró, datable l'any 57. Les dedicatòries a Claudi, sobretot per part de ciutats, però també de ciutadans particulars, són nombroses en Hispània. Sobre aquesta qüestió, NONY, 1968, pàg. 63, que ha estudiat el tema, creu que la inscripció d'Albarracín deu ser un mil·liari de Claudi, pertanyent tal vegada a la via *Complutum-Saguntum*.
- (116) CIL II 3174. La presència d'un epígraf funerari dedicat a un magistrat municipal no implica l'existència d'una ciutat en el lloc on es troba, ja que pot correspondre al lloc de procedència d'aquell o a una propietat rural seua. Vegeu, sobre aquesta inscripció, la nota 219.

- (117) ATRIÁN, 1967. La presència d'un centre de producció de ceràmiques fines pot ser considerat com un índex de la proximitat d'un important centre de consum, un nucli urbà, com ocorre en els casos dels tallers de TSH millor coneguts; sobre el problema de la comercialització d'aquest tipus de ceràmica, i del paper de les ciutats en aquest aspecte, vegeu: MAYET, 1984, pàgs. 219 i 235.
- (118) Vegeu, sobre el jaciment: ORTEGO, 1945, pàgs. 148-154; VENTURA, 1975, pàgs. 237-239; i LOSTAL, 1980, pàg. 42. Aquesta identificació es basa en la seua situació geogràfica i en les característiques i dispersió del numari de la seca *Tamaniu*: BURILLO I HERRERO, 1983.
- (119) MARTÍN BUENO, 1975, pàg. 194; IDEM, 1977 a, pàg. 56; i MAGALLÓN (AAA), 1980, pàgs. 166-167.
- (120) BURILLO, 1977, pàgs. 143-147; i IDEM (AAA), 1980, pàgs. 164-165. Aquest autor indica l'existència d'una doble via que seguiria el Jiloca fins a *Bilbilis*, mentre que a l'altura de Calamocha arrancaria el tram que portaria fins a *Caesaraugusta* seguint el curs del Huerva; un altre tram uniria aquestes dues vies entre Daroca i El Puente Almada.
- (121) GALIAY, 1946, pàg. 41, cita restes d'una via romana en la partida de La Romana.
- (122) Vegeu algunes referències en: CHABRET, 1888, pàg. 11; IDEM, 1978, pàgs. 49-54; HUGUET, s/a., pàg. 191; IDEM, 1916, pàg. 115; MÉLIDA, 1955, pàg. 569; BRU, 1958, pàg. 147 i ss.; i TARRADELL, 1965, pàg. 145. Una referència recent en: MOROTE, 1979 a, pàgs. 396-398.
- (123) IDRISI, 1974, pàg. 182, autor del segle XII, cita un itinerari de València a Zaragoza, passant per Cutanda, que necessitava 9 jornades; Cutanda estava situada a 3 jornades de València. E. Saavedra, primer editor d'aquesta obra (1881, pàg. 40), situa aquesta localitat als voltants de La Rambla de la Viuda, cosa amb la qual aquest itinerari seguiria un traçat diferent, possiblement per Morella. Sobre l'aparició d'aquest camí en "El Poema del Mío Cid", vegeu: VENTURA, 1975, pàgs. 213-214, nota 7. En els itineraris del Rei Jaume I, al segle XIII, apareix repetidament i de manera molt clara, quan, per exemple, entre els dies 7 i 19 de maig de 1268 va de València a Zaragoza passant per Sarrion, Teruel i Calamocha; o entre els dies 1 i 20 de juny de 1269 segueix l'itinerari Calatayud-Daroca-Teruel-Morvedre; o entre els dies 1 i 13 d'agost de 1271 en segueix aquest altre: València-Manzanera-Cella-Villadolz-Cariñena-Zaragoza. Vegeu al respecte: MIRET, 1918, pàgs. 411, 425-427 i 457.
- (124) Vegeu, per exemple: VILLUGA, 1546, pàg. 435: de València a Zaragoza 109⁵ llegües, passant per Sagunt, Segorbe, Teruel, Calamocha, Cariñena i Muel; ESCRIVANO, 1767, pàg. 212: de València a Zaragoza, camí de carro, passant per Albetosa, Sarrion, Puebla de Valverde, Teruel, Caudete, Villarquemado, Torre la Cárcel, Villafranca, Camino Real, Calamocha, Lechago, etc.; i també: CAVANILLES, 1797, mapa.
- (125) MOROTE, 1979 a, pàg. 228. A Traiguera s'han trobat restes arqueològiques d'època imperial que confirmen l'ocupació del lloc; vegeu: ROSAS, *en premsa*. La situació d'aquesta estació en una cruïlla de camins fa pensar en la possibilitat que estigués localitzada més pròxima a La Rambla de Cervera, corredor natural que possibilita la comunicació amb la comarca dels Ports, pel qual pujava aquesta via; vegeu al respecte: ARASA, *en premsa* c. La troballa de restes arqueològiques d'època romana a Sant Mateu (SÁNCHEZ ALMELA, 1984, pàg. 57), uns 4 km. al Sud d'aquesta rambla, podria donar força a la tradicional reducció; vegeu, per exemple: MIRALLES DEL IMPERIAL, 1868, pàg. 18. FORCADA, 1979, pàgs. 6-7, creu que aquesta estació pot localitzar-se a la vil.la romana de Les Carrasques (La Jana). També en el mateix poble de La Jana s'han trobat restes d'època romana: OLIVER, 1986, pàg. 57, nota 19.
- (126) CHABRET, 1978, pàgs. 45-47. Vegeu, amb posterioritat: HUGUET, 1916, pàg. 115; i TARRADELL, 1965, pàg. 145. Sobre la utilització d'aquest camí com a ruta per la ramaderia transhumant, vegeu: MUNCHARAZ, 1985 a, pàgs. 53-54. La utilització d'aquest camí en els itineraris de Jaume I resulta evident quan, per exemple, entre els dies 8 i 27 de febrer de l'any 1257 va d'Alcañiz a Zaragoza passant per Samper de Calanda; vegeu: MIRET, 1918, pàgs. 254-255.
- (127) SÁNCHEZ GOZALBO, 1928.
- (128) El pas pels termes de La Todolella i La Mata suposa tornar arrere si la via anava des de La Moleta a La Roca Tallada, des d'on es passa ja al terme de Castellote.
- (129) EIXARCH, 1983. BORRÁS JARQUE, 1929, pàgs. 108-109, cita precedents de l'any 1386. SEGURA, 1868, I, pàg. 84, diu que el projecte de fer la carretera de Sant Mateu a Morella és de l'any 1528.
- (130) SEGURA, 1868, I, pàgs. 85-86.
- (131) MUÑOZ, 1972, pàg. 156, cita unes restes d'edificacions d'indole desconeguda a les proximitats dels Mas d'en Roig (Xert), i afegeix que, després de passar per L'Ermitori de Vallivana, la via seguiria per l'esquerra de l'actual carretera, vorejant un barranquet sec, però les restes que s'hi conserven pertanyen a la carretera de 1860.

- (132) En aquest tram es troba El Pont Trencat, que TRAMOYERES, 1919, pàg. 35, considera romà, igual que A. Muñoz Català, quan en realitat es tracta de les ruïnes d'un pont gòtic de les darreries del segle XIV; vegeu al respecte: SÁNCHEZ GOZALBO, 1930, pàgs. 211-215.
- (133) SÁNCHEZ GOZALBO, 1928.
- (134) Al punt on la pista d'accés a La Moleta abandona la carretera, es conserva un pontet que possibilita el pas del camí sobre una séquia encara en ús; la seua bona factura, amb petits carreus ben treballats, fa pensar que pugua tractar-se d'una obra d'època romana, però el fet que la seua funció siga precisament travessar una séquia encara en ús podria ser raó per a atribuir-li un origen medieval, ja que el camí que hi passava era El Camí Reial.
- (135) En la carta pobla de Mont-roig, de l'any 1209, trobem una primera referència a una "viam carri": GRAU, 1952, pàg. 357; després apareix citat en la carta pobla de Morella de l'any 1250: "(...) *et de Almenarella vadit ferire ad penam del carro et per serram serram dividit cum Castellot (...)*": BETÍ, 1934, pàg. 116; i finalment, també en 1608, quan el Regne d'Aragó volgué fer una carretera que des d'Alcañiz anàs a Vinaròs: EIXARCH, 1983: "(...) y que avia de pasar en el Reyno de Aragón al lugar de Aguaviva y passar por la sierra del Carro y lugar de Orcajo (...)".
- (136) CHABRET, 1978, pàg. 45.
- (137) La Roca Tallada presenta dues fases en el seu tall: una més antiga, que es conserva a la part superior, d'uns 70 cm. de fondària, i una altra posterior, amb clars indicis de barrinades, que arriba a una fondària total aproximada d'1'20 m.; els dos extrems del pas han estat terraplenats en els darrers anys amb ciment.
- (138) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 417.
- (139) MARINER, 1962.
- (140) Vegeu nota 104.
- (141) VENTURA, 1975, pàg. 214 i nota 7, sobre la seua possible utilització a l'època de redacció del "Poema del Mío Cid"; un itinerari semblant, però desplaçat una mica cap a l'interior, segueix el Rei Jaume I entre els dies 1 i 23 de setembre de 1259: Lleida-Alcañiz-Mont-roig-Morella-El Forcall-Cantavieja-Fortanete-Villarroya-Cedrilla-Mora de Rubielos-Sarrión: MIRET, 1918, pàgs. 291-293.
- (142) GIMENO, 1945, pàg. 20; i LIZ, 1985, pàg. 71.
- (143) ARASA, 1983 a, pàgs. 82-84, Lám. I, B.
- (144) ARASA, 1983 a, pàgs. 83-84, nota 87. Es tracta d'una de les fites que apareixen en la delimitació territorial de l'antiga Bailia de Cantavieja (1212), del Castell de Morella (1233) i del Riu de les Truites (1239), l'antiga Vilafranca; de la carta pobla d'aquesta darrera població transcriu el paràgraf en que apareix el topònim: "(...) *de illo cabeço de Venahebu sicut vadit ferire ad viam de illo campiello sicco et vadit ad passum del alcantariella sicut aquae vertunt versus usque Rivum de las Truytas (...)*": BETÍ, 1932 b, pàg. 191.
- (145) Aquesta interpretació ha estat mantesa per quasi tots els autors que s'han ocupat d'aquesta via: CHABRET, 1978, pàg. 45; HUGUET, 1916, pàg. 115; i MOROTE, 1979 b, pàg. 160. VENTURA, 1975, pàg. 214, fa passar aquesta via per Valderoures, fins enllaçar amb la via *Tarraco-Cesar Augusta*.
- (146) MUÑOZ, 1972, pàgs. 156-158, i mapa en pàg. 150. Sobre la utilització d'alguns d'aquests camins com a rutes ramaderes, vegeu: MUNCHARAZ, 1985 b, pàg. 32, i mapa en pàg. 34.
- (147) Una primera notícia en: ARASA, 1977, pàg. 268. Part d'aquest camí, almenys, fou utilitzat com assedagador per la ramaderia transhumant: VIÑAS *et alii*, 1982, pàg. 50. Sobre aquest topònim, vegeu: ARASA, 1986 a, pàg. 41.
- (148) Per aquesta zona trobem citada en la carta pobla de Vilafranca, l'any 1239, una "*calsadam de Meder*", que podria ser un vell camí que pujava des de Benassal per aquest barranc; vegeu al respecte: PUIG, 1950, pàg. 12.
- (149) Aquest topònim el trobem per primera vegada en la carta pobla de Vilafranca de 1239: "(...) *et transversat illam cannatam de Aras per illam petram fitam (...)*": BETÍ, 1932 b, pàg. 191; i també a la carta pobla d'Ares del Mestre l'any 1243: "(...) *ad illa Petrafitia (...)*": BETÍ, 1920, pàg. 188. Aquest topònim sembla estar relacionat amb el francès "pierrefitte", que CHEVALIER, 1972, pàg. 145, relaciona amb el pas de camins romans; sobre el mateix, vegeu: ARASA, 1986 a, pàg. 45.
- (150) ARASA, 1983 a, pàg. 81 i Lám. I B. Abans d'arribar a Vilafranca, a les proximitats del Mas del Carro, hi ha vestigis d'un antic camí, anterior al Camí Reial; vegeu: ARASA, 1979-82, pàg. 24. L'antic camí travessava El Pla de Baix fins a L'Ermida de la Mare de Déu del Llosar, sense passar pel poble, i en ell es conserven alguns trams de rodades.
- (151) AL-UDHRĪ, 1965, pàgs. 19-20: "(...) d'Almenara al hisn d'Onda 12 milles; d'Onda al hisn Mawrūr

- 25 milles; (...) del hisn Mawrûr al castell de Mawrîla 24 milles (...)). El "hisn Mawrûr" no està identificat; segons em diu M.ª C. Barceló, deu tractar-se d'algun topònim del tipus Moró o Muró.
- (152) BETÍ, 1934, pàg. 116: "(...) *ad portum de Prunelles, ad viam que vadit apud Valentiam (...)*"; El Port de Prunelles correspon, segons M. Betí, a l'actual Coll de la Nevera, per la qual cosa aquest camí devia passar pel corredor de Catí.
- (153) CAVANILLES, 1797, mapa: anava per La Pobla Tornesa, Vilar de Canes, El Coll d'Ares i Vilafranca, i era un camí de carro; des d'Ares seguia un camí de ferradura per Castellfort, Cinctorres i El Forcall.
- (154) LÓPEZ DE VARGAS, 1788, cita un camí que des de La Pobla Tornesa seguia per Vilafamés fins a La Segarra, on es dividia en dos ramals: un anava per Ares, Sant Antoni, El Forcall, Hortells, Sorita, etc.; i l'altre per La Llàcova, El Moll, Morella i La Pobleta. També apareix recollit en altres mapes posteriors: DUFOUR, 1849: de La Pobla Tornesa al Vilar de Canes, i d'allí, per La Segarra i La LLàcova, fins a Morella.
- (155) Notícia proporcionada per M. Milian i Mestre, i posteriorment comprovada. Aquestes carrilades poden correspondre, però, a una *via vicinalis* sense comunicació directa amb la via procedent d'*Intibili*.
- (156) ALTABA, 1978, pàg. 42.
- (157) ARASA, 1983 a, pàg. 84 i Lám. I B.
- (158) L'existència d'aquest poble i la seua diferenciació respecte dels Edetans, situats més cap a la costa, fou plantejada de manera definitiva per: FATÁS, 1973.
- (159) Un resum sobre alguns dels aspectes que afecten aquestes localitats es pot veure en: FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 123-124.
- (160) Sobre aquesta localitat, vegeu: DETLEFSEN, 1873, pàg. 633, amb l'escassa documentació coneguda; i ALBERTINI, 1923, pàg. 63, nota 2, qui diu que deu ser un municipi. Sobre la problemàtica entorn de la seua identificació amb Morella en base a l'homofonia amb l'hidrònim "Bergantes", vegeu: ARASA, 1983-84, pàgs. 10-12.
- (161) ALBERTINI, 1923, pàg. 97.
- (162) PLINI, *Nat. Hist.*, III, 21: "(...) *et tantundem a mari Saguntum civium Romanorum, oppide fide nobile, flumen Udiva, regio Ilergaonum, Hiberus amnis (...)*". Aquesta identificació fou proposada per BOSCH, 1932, pàg. 379, però comptava ja amb un il·lustre precedent: ESCOLANO, 1611, col. 585, qui alhora l'assimila a l'orònim *Idubeda*. Posteriorment ha estat àmpliament admesa: GARCÍA Y BELLIDO, 1947, pàg. 232; FHA VI, pàg. 222; FERNÁNDEZ NIETO, 1968-69, pàgs. 118 i 137; i UROZ, 1983, pàg. 14.
- (163) ALBERTINI, 1923, pàg. 108: "Entre els pobles i les divisions administratives romanes no hi ha ni concordància regular, ni divergència sistemàtica"; sobre el mateix, vegeu també: SANCHO, 1981, pàgs. 45 i 103-104. Com exemples d'algunes d'aquestes excepcions tenim el cas dels Carpetans, que van quedar dividits entre els convents Cesaraugustà i Cluniense, i el dels Celtibers, que ho foren entre aquests dos convents i el Cartaginense.
- (164) El límit oriental dels Sedetans és precisament el més ambigu: FATÁS, 1973, pàg. 90, per a qui aniria per la línia del Riu Matarranya, i continuaria per Morella, La Iglesuela del Cid i Aliaga; vegeu també sobre aquesta qüestió: PELLICER, 1977, pàg. 10. Aquests límits, com veurem més endavant, sobretot en la seua banda septentrional, coincideixen en gran part amb els límits proposats entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense per la majoria d'autors.
- (165) ALBERTINI, 1923, pàgs. 118-119. El concepte de convent, però, perdurà amb un clar sentit territorial: ALBERTINI, 1923, pàg. 122; i SANCHO, 1981, pàgs. 15-16.
- (166) ALBERTINI, 1923, pàg. 119; MANSILLA, 1959, pàgs. 256 i 260; i LLOBREGAT, 1980, pàgs. 162-163. En aquest sentit, és interessant recordar que el límit meridional del bisbat de Tortosa fou fixat després de la conquesta cristiana del segle XIII a l'altura d'Almenara.
- (167) TRAGGIA, 1791, pàgs. 327-328.
- (168) CEÁN, 1832, pàgs. 5, 32-33 i 130-131.
- (169) CIL II pàgs. 401 i 500, i mapa de Kiepert en el *Supplementum*.
- (170) ALBERTINI, 1923, pàg. 98 i mapa.
- (171) DUPRÉ, 1973, pàg. 164 i mapa núm. 5.
- (172) SANCHO, 1981, pàg. 62.
- (173) La funció inicial del convent fou la judicial, a la qual s'afegiren posteriorment altres funcions de tipus militar i fiscal, a banda de les de tipus religiós. El sentit territorial d'aquestes unitats administratives, veritables districtes en què es dividia la província, resta, doncs, clar. La base en què es recolzava l'es-

- estructura administrativa territorial romana degué ser, almenys a les zones de més tradició urbana i primerenca romanització, la ciutat i el seu territori. Sobre les funcions dels convents es pot veure una síntesi actualitzada en: SANCHO, 1981, pàgs. 33-38.
- (174) TOUTAIN, *Territorium*, DS, V, pàgs. 124-125. Un resum d'aquestes qüestions, amb referències als diferents estudis sobre el tema, en: ELST, pàgs. 347-350.
- (175) CHEVALIER, 1972, pàg. 70; i IDEM, 1974, pàgs. 762-763, on assenyalava la importància dels límits naturals: allò que importa és l'obstacle. La frontera s'estableix mitjançant una convergència de dades.
- (176) CHEVALIER, 1961, pàgs. 66-67. Aquest pogué ser el cas de *Saguntum*.
- (177) A les comarques septentrionals del País Valencià, al Nord de *Saguntum*, tenim els dos epígrafs d'Almenara (CIL II 5055 = ELST 319 i CIL II 6056 = ELST 329) i el de Mascarell (CIL II 4028 = ELST XV), amb la menció de sengles magistrats municipals que, per raons de proximitat, s'atribueixen sens dubtes al municipi saguntí. A Onda hi ha una inscripció que fa referència a un magistrat que rebé tots els honors en el seu municipi (SELC 103 = ELST pàg. 357, nota 41), i a L'Alcora en trobem una altra amb un possible *aedfilis* (CIL II 4041 = ELST 5), que G. Alföldy considera saguntins, mentre que per a F. Beltrán no hi ha seguretat de què ho fossen, com ja veurem més endavant.
- (178) PTOLEMEU (II, 6, 61) cita entre els Contestans, i per tant en el Convent Carthaginense, una localitat anomenada *Menlaria*, que d'aquesta manera quedaria situada al Sud del Riu Xúquer. En una situació aproximada a la descrita pel geògraf trobem la ciutat hispano-romana de Meca (Ayora), sobre la qual pot consultar-se: ZUAZO, 1916; i PLA, 1984, pàgs. 115-117, sobre els darrers treballs arqueològics. Fora d'interès avaluar amb deteniment les possibilitats d'aquesta reducció.
- (179) ELST pàgs. 347-362 i mapa núm. 2.
- (180) ALFÖLDY, 1977 b, fig. 1; ELST pàgs. 355-356; ARASA I VICENT, 1982-83, pàgs. 252-254; i ALFÖLDY, 1984, pàg. 238 i ss.
- (181) Vegeu ja: ALFÖLDY, 1981, pàg. 118, amb algunes precisions sobre el problema de les distribucions territorials; i també, MAYER I RODÀ, 1985, pàg. 702, sobre la possibilitat que el territori saguntí pugui ser millor delimitat en conèixer millor l'entitat de certs nuclis, com el mètode aplicat pel mateix F. Beltrán sembla suposar implícitament.
- (182) En un primer moment, des de Cèsar o August, fou municipi: *municipium Hibera Iulia*; amb Tiberi passà a ser colònia: *colonia Iulia Augusta Dertosa*. Sobre aquesta dualitat, BAYERRI, 1948, pàgs. 539-553, creu que es tracta en realitat de dos nuclis diferents. Quant a les seues emissions monetals, vegeu: VILLARONGA, 1979, pàgs. 250 i 282. En general, sobre aquesta ciutat, vegeu: CIL II pàgs. 535-536; MARCHETTI, *Hispania*, DE, IV, pàg. 848; ALBERTINI, 1923, pàg. 63; GARCÍA Y BELLIDO, 1959, pàgs. 502-503; GALSTERER, 1971, pàgs. 31-32; i TARRADELL, 1976, pàgs. 301 i 308-309. Sobre la seua epigrafia, vegeu una síntesi actualitzada en: MAYER I RODÀ, 1985.
- (183) ALFÖLDY, 1977 b, fig. 1; i ELST pàg. 360.
- (184) Sobre els municipis catalans, vegeu en general: TARRADELL, 1976.
- (185) ELST pàg. 353, nota 21.
- (186) ALFÖLDY, 1977 b, fig. 1.
- (187) ELST pàg. 361.
- (188) El sistema de centuriacions que sembla organitzar-se entorn del Caminàs al llarg de tota La Plana ha estat incipientment estudiada per: BAZZANA, 1978.
- (189) ELST pàg. 357, tot referint-se al magistrat d'Onda. Vegeu nota 177. F. Beltrán addueix raons de tipus onomàstic: a Onda, d'un total de 10 inscripcions, en 3 apareixen 6 *Pomponii* (CIL II 4036, CIL II 4038 i SELC 104), gentilici desconegut a *Saguntum*; mentre que a L'Alcora, d'un total de 7 epígrafs, en 2 hi ha també 2 gentilicis desconeguts en aquesta ciutat: *Munnii* i *Bruttia* (CIL II 4046 i CIL II 4043). L'existència de gentilicis estranys a la resta del territori en les zones més allunyades d'aquest, podria ser un fenomen normal o almenys no estrany; vegeu: ARASA, 1981, pàg. 285, nota 34.
- (190) ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 41, nota 2; i IDEM, 1981, pàgs. 119-120.
- (191) ARASA, 1984 b, pàgs. 100-101.
- (192) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pàgs. 20-21, va plantejar la possibilitat que L'Arc de Cabanes, únic monument d'aquesta època conservat amb certa integritat a les comarques nostrades, i situat a la vora de la Via Augusta, hagués servit de límit entre territoris. Tanmateix, aquesta suggestiva hipòtesi no compta amb un suport epigràfic que pugui provar aquesta funcionalitat, que més bé degué ser funerària.
- (193) CIL II 4249 = RIT 309. Vegeu, en general, sobre aquesta ciutat: ERZ pàgs. 67-68; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàgs. 315-316; i SANCHO, 1981, pàgs. 83-84 i 131.
- (194) ALFÖLDY, 1973, pàg. 22.

- (195) És el cas de CIL II 3990, de Jérica.
- (196) DOMÍNGUEZ, 1979, pàgs. 130-135. Sobre la seca de *Sekaisa*, que s'identifica amb la ciutat de *Segeda* que apareix a les fonts, un recent treball planteja la seua reducció a Belmonte (Zaragoza): BURILLO I OSTALÉ, 1984, com ja proposà SCHULTEN, 1933, pàg. 374.
- (197) BELTRÁN MARTÍNEZ, 1950, pàgs. 326-327.
- (198) BELTRÁN LLORIS, 1967; i VILLARONGA, 1979, pàg. 186.
- (199) UNTERMANN, 1964, pàgs. 112 i 148.
- (200) Alguns exemples podrien ser el cas de l'arrel *les-* del topònim *Lesera*: HUBSCHMID, 1960, pàg. 489; el de l'arrel *pel-*, possiblement present a l'hidrònim *Palantia* que cita Ptolemeu: HUBSCHMID, 1960, pàgs. 485-486; i fins i tot el de l'arrel *seg-* que possiblement apareix en el topònim *Saguntum*: ALMAGRO GORBEA, 1979, pàgs. 100-101.
- (201) BURILLO I HERRERO, 1983.
- (202) GALSTERER, 1971, pàg. 71; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 316; i SANCHO, 1981, pàg. 92.
- (203) CIL IX 733 = LE ROUX, 1982, 78: *M(arcus) Valerius C(ai) f(ilius) / Hispanus, domo / Leonica, eques, de(curio) / ala Patru(i) hic situs / est*. Segons P. le Roux, pel formulari es pot datar en època júlio-clàudia. El gentilici *Valerius* és abundant a *Saguntum* i *Dertosa*, i està també present a La Igllesia de La Moleta. El cognom *Hispanus* podria estar present en una de les inscripcions funeràries de La Moleta.
- (204) CEÁN, 1832, pàg. 134. En la mateixa línia, vegeu també: DUPRÉ, 1973, pàg. 167; i JACOB, 1985, pàg. 28, nota 42.
- (205) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 398.
- (206) GALSTERER, 1971, pàg. 71; ERZ pàgs. 62-63; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàgs. 316-317; i SANCHO, 1981, pàgs. 97 i 130.
- (207) VILLARONGA, 1979, pàgs. 228 i 282.
- (208) BELTRÁN MARTÍNEZ, 1977, pàg. 44.
- (209) UNTERMANN, 1964, pàgs. 99-100.
- (210) GALIAY, 1946, pàg. 67, ja va advertir la manca de base d'aquesta reducció.
- (211) Hi ha una certa tendència en la bibliografia arqueològica aragonesa a la concentració de les localitats antigues cap als territoris més pròxims a L'Ebre, deixant sempre buida tota la part meridional de la província de Teruel; vegeu un exemple, encara, en: SANCHO, 1981, mapa.
- (212) Vegeu el capítol I.1 d'aquesta segona part.
- (213) ARASA, 1983 a, pàgs. 73-76, sobre l'epigrafia d'aquest jaciment, el que més inscripcions llatines ha proporcionat fins ara de la província de Teruel; de les cinc conegudes se'n conserven quatre, de les quals n'hi ha dues —que degueren formar part d'un monument funerari— que presenten el mateix text. El gentilici *Domitius* el porten cinc dels nou personatges que hi apareixen, dels quals, a més, tres porten el mateix cognom: *Proculus*. Aquest fet permet, sens dubte, atribuir a aquesta família un cert estatus dominant en el lloc; vegeu: ARASA, 1983 a, pàg. 140.
- (214) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 29-31; i MARCO, 1982. Aparegueren a les restes d'un monument funerari trobat a La Torre Zapater, a sota d'Alcañiz el Viejo, altre important jaciment hispano-romà.
- (215) ORTEGO, 1945, pàgs. 153-154; VENTURA, 1975, pàgs. 237-239; i FATÀS, 1977, pàgs. 29-30.
- (216) SELC 1 = ALFÖLDY, 1977 b, pàgs. 16-17. Es tracta d'una inscripció funerària que aquest autor data a l'últim terç del segle I o a principis del II.
- (217) CIL II 4050 = SELC 3 = ALFÖLDY, 1977 b, pàgs. 19-20. Tot i acceptant la seua voluntariosa restitució, pot tractar-se d'un cas més de menció de l'*origo* del difunt, sense que supose, com és evident, que el lloc on ha estat trobada forme part del territori de *Lesera*.
- (218) MARCO, 1974; i FATÀS, 1977, pàgs. 26-28. Es tracta en realitat de quatre làpides, de les quals només dues conserven la part corresponent al text, que foren trobades en una partida immediata al poble: El Montañés. Sobre la hipòtesi de G. Fatàs, vegeu ja: ARASA, 1983 a, pàg. 142.
- (219) CIL II 3174: *C(aio) Mario C(ai) f(ilio) Gal(eria tribu) / Mariano aedil(i), / flam(ini), Iivir(o), / Valeria C(ai) f(ilia) / Severa mater / filio piisi / mfo---*
- (220) ELST, pàg. 361. La inscripció és: CIL II 6055 = ELST 319.
- (221) GALSTERER, 1971, pàg. 69.
- (222) CIL II 3172. Aquesta hipòtesi ja fou criticada per: ALFÖLDY, 1977 b, pàgs. 18-19; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 320; ELST pàg. 361; i SANCHO, 1981, pàgs. 91-92.

- (223) SELC 89: *M(arcus) M(arius) Lascivos*. ALFÖLDY, 1977 b, Fig. 1, inclou Montán, paradoxalment, dins el territori saguntí.
- (224) ARASA I VICENT, 1982-83, pàgs. 249-254; i ALFÖLDY, 1985, pàgs. 237-238: *[.M]ario Eusc / [he] mo i [M]aria Vr / [ba]na*.
- (225) CIL II 3988 = SELC 115 = LE ROUX, 1982, 170: *M(arcus) Porcius / Escerior, / ann(orum) LXX, h(ic) s(itus) e(st); / M(arcus) Porcius Nigrinus, / miles leg(ionis) XX[I] / Ra[p]jatis, P / LAIRII PRO / P.P.* La fórmula final està corrompuda. El pare del legionari *Nigrinus* presenta un nom indígena llatinitzat: *Escerior*, segons indica l'element *escer/iscer*: ALBERTOS, 1966, pàg. 116; aquest element ja l'havíem vist en CIL II 3794. La *Legio Rapacis*, a la qual pertanygué aquest legionari, fou formada per August, i desaparegué a les darreries del segle I o potser a principis del II, sense passar del regnat de Trajà. Aquesta inscripció podria haver estat trobada en alguna vil·la existent a la partida de Los Planos (San Agustín), ja en terres de Teruel, molt pròxima a Villanueva de Viver.
- (226) ARASA I VICENT, en premsa: *Maria Procop(ia)*.
- (227) VENTURA, 1975, pàg. 226.
- (228) VENTURA, 1975, pàg. 398.
- (229) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 398.
- (230) BELTRÁN MARTÍNEZ, 1950, pàg. 327. En la mateixa línia; vegeu: JACOB, 1985, pàg. 28, nota 42.
- (231) UNTERMANN, 1964, pàg. 114.
- (232) VALLEJO, 1946.
- (233) BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàg. 318; ELST pàg. 362, nota 59; i SANCHO, 1981, pàgs. 85-86.
- (234) UNTERMANN, 1965, pàg. 117. Vegeu també la nota 225.
- (235) ALBERTOS, 1966, pàg. 220.
- (236) CIL II 3796: *Iulia Tannegadinia*.
- (237) CIL II 4040: *Calpurnia Severa Tannegaldunis f(ilia)*.
- (238) ERZ pàg. 64; BELTRÁN I SANCHO, 1979, pàgs. 318-319; ELST, pàg. 362; i SANCHO, 1981, pàgs. 85-86. Trobem un altre otobesà a Dènia: CIL II 829. Curiosament, una localització aproximada a la que ací proposem fou ja plantejada, tot i que seguint uns altres criteris, per: DIAGO, 1613, pàg. 65: "(...) la misma població del Toro, en cuyo nombre se descubre rastro del de Etobesa, dexando a parte que su buen sitio y castillo fuerte no desmienten este pensamiento".
- (239) La comarca dels Ports es conforma a partir del territori del castell hispano-musulmà de Morella, segons es confirma en la carta pobla de 1233; posteriorment se li afegeix el terme de Vilafranca. Aquesta comarca podria ser hereva de l'antic territori municipal de *Lesera*. Amb la desaparició del nucli urbà existent a La Moleta dels Frares, a partir de la crisi del segle III, El Castell de Morella degué anar consolidant el seu paper de seu del poder polític i militar, ja a l'Edat Mitjana. Aquest rellevament, gestat al llarg de segles, degué ser la causa de la pèrdua de territoris a les franges septentrional i occidental, a la darrera de les quals podria haver contribuït el desplaçament cap a l'est del centre politico-militar. Vegeu, sobre aquest aspecte: ARASA, 1983-84, pàg. 12.
- (240) Sobre la geografia física de la comarca, vegeu: PÉREZ *et alii*, 1983, pàg. 57 i ss. A l'Edat Mitjana aquesta zona feia de partió entre els territoris dels castells de Morella i Cervera, i fou precisament l'origen d'un pleit, en 1235, entre Hug de Follalquer, Mestre de l'Ordre de l'Hospital, i Blasc d'Alagó, senyor de Morella; vegeu al respecte: BETÍ, 1972, pàgs. 96-97.
- (241) ARASA, 1983 a, pàgs. 140-141. El Morrón del Cid degué ser un *pagus*, una mena de cap de districte a l'extrem meridional del territori de *Lesera*.
- (242) ARASA, 1983 a, pàgs. 139 i 143.
- (243) PLINI, *Hist. Nat.* III, 18: "(...) *quarum mentione seposita civitates provincia ipsa praeter contributas aliis CCXCIII continet, oppida CLXXVIII, in iis colonias XII, oppida civium Romanorum XIII, Latinorum veterum XVIII, foederatorum unum, stipendiaria CXXXV*". Sobre la terminologia emprada per Plini per a denominar les ciutats, vegeu: SANCHO, 1981, pàg. 105, amb bibliografia.
- (244) *Curiga* apareix citada com una *respublica* en una inscripció que es data l'any 196 (CIL II 1040), segons la qual tenia aleshores una assemblea de decurions; degué obtenir l'estatus de ciutat autònoma amb posterioritat al moment en què escriu Plini; vegeu: GALSTERER, 1971, pàg. 21 i nota 40.
- (245) Vegeu nota 66, i també: ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 43, nota 34.
- (246) CÉSAR, *De Bell. Civ.* I, LX: "*Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi (...)*". Vegeu: SANCHO, 1981, pàg. 104, nota 298.
- (247) PLINI, *Nat. Hist.* III, 19-20: "(...) *reliquia in ora flumen Tader, colonia immunis Ilici, unde Ilicitanus*

- sinus. in eam contributur Icositani*". Sobre aquesta localitat, vegeu: LLOBREGAT, 1980, pàg. 101.
- (248) PLINI, *Nat. Hist.* IV, 117: "(...) *coloniae... Norbensis Caesarina cognomine; contributa sunt in eam Castra Servilia, Castra Caecilia*". Sobre aquest cas, vegeu: SAYAS, 1985.
- (249) VEYNE, 1959, pàgs. 568-571.
- (250) En general, sobre aquest tema, vegeu: LAFFI, 1966.
- (251) L'atorgament del *ius Latii* es data per la majoria d'autors en la censura de Vespasià dels anys 73/74; vegeu: PFLAUM, 1960, pàg. 132; ALFÖLDY, 1969, pàg. 71; i GALSTERER, 1971, pàg. 37.
- (252) Un primer treball general sobre aquesta qüestió: KNOX McELDERRY, 1918. GALSTERER, 1971, pàg. 37 i ss. en fa una interpretació més restrictiva, car pensa que la donació de Vespasà només degué establir les condicions favorables per al desenvolupament de la vida municipal a la Bètica i parts oriental i meridional de la Tarraconense.
- (253) MARCHETTI, *Hispania*, DE, IV, pàgs. 853-854. En terres valencianes tenim el cas de La Vilajoiosa, d'on coneixem una inscripció d'un *Ilvir* d'aquesta tribu: *Q(uinto) Manlio / Q(uinti) f(ilio) Quir(ina) tribu / Elsino / Ilvir III fla / mini IIII / Manlia / Chryris / uxor* (CIL II 3571). Tanmateix, no tots els ciutadans dels municipis flavis pertanyien a aquesta tribu: GALSTERER, 1971, pàg. 46, nota 70, cita els casos d'inscripcions d'*Egara* (CIL II 4495) i *Laminium* (CIL II 3230) en què apareixen sengles personatges que pertanyien a la tribu Galeria.
- (254) KNOX McELDERRY, 1918, pàgs. 69-78.
- (255) El cas més problemàtic ha estat el de Gallaecia, on la feblesa del fenomen urbà i la persistència de les estructures socials indígenes feia dubtar de l'abast dels efectes de l'aplicació del *ius Latii*. També allí, però, l'edicte de llatinitat degué suposar una reorganització de les *civitates* i dels nuclis de població, que d'aquesta manera haurien rebut l'autonomia administrativa, sense que açò implicàs la creació de nombrosos centres urbans: PEREIRA, 1983, pàgs. 186-187.
- (256) ALFÖLDY, 1977 b, pàg. 18.